



Rus Vilayetlerinde Mukim Müslümanların Osmanlı'nın Savaşa Girişine Tepkileri ve Çarlık Hükümetinin Aldığı Tedbirler (1914)

Reactions of Muslims Residing in Russian Provinces to the Ottoman's Entry into the War and the Measures Taken by the Tsarist Government (1914)

Tibet ABAK¹ 

[Araştırma Makalesi](#)

¹ Doktor - Rusya Bilimler,
Akademisi Şarkiyat Enstitüsü



[ORCID: 0000-0002-3714-5743](https://orcid.org/0000-0002-3714-5743)

**Sorumlu yazar/Corresponding
author:**

Tibet ABAK

E-posta/E-mail:

tibet.abak@gmail.com

Geliş tarihi/Received:

08 Eylül 2020

Revizyon talebi/Revision

Requested:

22 Eylül 2020

Son revizyon /Last revision:

28 Eylül 2020

Kabul tarihi/Accepted:

28 Eylül 2020

Atıf/Citation:

Abak, Tibet. "Rus Vilayetlerinde
Mukim Müslümanların
Osmanlı'nın Savaşa Girişine
Tepkileri ve Çarlık Hükümetinin
Aldığı Tedbirler (1914)". *Türk
Savaş Çalışmaları Dergisi* 1, no. 2
(2020): 150-169.

Özet

16. yüzyıldan bu yana Müslüman halklar aleyhine topraklarını genişleten Rusya, 20. yüzyıla gelindiğinde büyük bir Müslüman nüfusa sahipti. Ancak, Rusya Çarlığı'nda Müslümanlar hep güvenilmeyen bir unsur olmuşlardır. 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında ortaya çıkan Pan-İslamizm siyaseti bu güvenilmezliği daha da arttırmış, Müslüman Sorunu en çok tartışılan meselelerden biri olmuştur. Rusya Müslümanlarını siyasi ve askeri bir koz olarak gören İstanbul, İslam birliği propagandası yoluyla İran, Kafkasya ve Volga-Ural bölgesi ve Orta Asya'da Rus egemenliğini zayıflatmayı amaçlamaktaydı. Rus yetkililer ise, bu Pan-İslamist emellerin arkasında Almaya'yı görmekteydiler ve hep bir Osmanlı-Alman komposu beklemekteydiler. Bu durum Rus idarecileri, Müslüman nüfusu sürekli gözetim altında tutmaya ve İslami propagandaya karşı sert tedbirler almaya itmiştir. Bunun bir parçası olarak, Rusya Müslümanlarının halet-i ruhiyelerine dair vilayetlerden pek çok raporlar yazılmıştır. Çar'a bağlılık ilanlarına ve herhangi bir karışıklık çıkmamasına rağmen, bazı raporlar Müslümanlar arasında Osmanlı yanlısı eğilimlerin mevcut olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Çarlığı, Pan-İslamizm, Osmanlı-Rus ilişkileri, Rusya Müslümanları, Tatarlar

Abstract

Having expanded against Muslim communities and since the 16th century, Russia had a large population of Muslims by the 20th century. Muslims, however, were always considered to be an unreliable element by Russian authorities. The politics of Pan-Islamism which emerged at the end of 19-beginning of 20th centuries, further raised doubts with regards to Muslim population, making the Muslim Question one of the most discussed, topical issues in the empire. Considering the Russian Muslims as a political and military trump card, the Porte aimed to wreck the Russian domination in Iran, the Caucasus, Volga-Ural region and Central Asia via the propaganda of Islamic unity. Russian officials, in turn, presumed Germany behind these panislamist ambitions; and always expected an Ottoman-German plot. Such a view led Russian officials to keep the Muslim population under constant surveillance and to take drastic measures against Islamic agitation. Accordingly, many reports were sent from the provinces on Russian Muslims' state of mind. Despite the public declarations of loyalty to the Tsar and lack of any anti-Russian riot, some reports reveal the existence of pro-Ottoman tendencies among the Russian Muslims.

Key Words: The Russian Empire, Pan-İslamism, Ottoman-Russian Relations, Russian Muslims, Tatars

GİRİŞ

Rusya Müslümanlarının 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi bağları sıkça ele alınan konulardan birisidir. Osmanlı-Rus ilişkileri tarihinin önemli problematiklerinden birini oluşturan bu konu, 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında İstanbul ile St. Petersburg¹ arasındaki siyasi ve askeri mücadelenin önemli bir yönünü anlamamızı sağlamaktadır: Propaganda savaşları. Engin topraklara yayılmış 20 milyonluk Müslüman nüfusu barındıran Rusya Çarlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun İttihad-ı İslam siyasetinin –Batılıların ve Rusların deyimiyle Pan-İslamizmin² en önemli hedeflerinden biriydi. Nitekim, 20. yüzyılın başından itibaren Rus yetkililer Pan-İslamizm³ ciddi bir tehdit olarak algılamış, bu tehdidi savuşturmak için önlemler almışlardır. Ancak, sadece askeri tedbirlerin Rusya Müslümanlarını devlete bağlaması beklenemezdi. İdari düzenlemeler yapılarak Müslümanların her tür siyasi, sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin kontrol altına alınması, dini telkinler aracılığıyla vatanseverlik aşılınması ve karşı propaganda yapılması gerekmektedir.

Bu çalışmada Rusya Müslümanlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş ve cihat ilanına verdikleri tepkiler ve Rus idarecilerin, Müslüman nüfusun devlete bağlılığını sağlamak için aldıkları önlemler incelenmiştir. Rus İçişleri Bakanlığı ve Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanlığının ilgili vilayetlerle yazışmaları esas alınarak, Rusya Müslümanlarının halet-i ruhiyesine ve Rus hükümetinin Müslümanlara yönelik politikasına dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Konu, belgelere dayalı olarak ele alınırken dönemin koşulları ve insani faktörler göz önüne alınmış, tarihsel gerçekliğe uygun bir anlatı yaratılmaya çalışılmıştır.

RUSYA MÜSLÜMANLARININ YÖNETİMİ

Rusya Çarlığı'nda Müslüman nüfusun sayısı yaklaşık 20 milyonu (1897 sayımına göre toplam nüfusun %12'sini oluşturmaktaydılar). Büyük çoğunluğu Volga-Ural bölgesinde, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'da yaşamaktaydılar.⁴ Bütün bu bölgeler 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna değin aşama aşama imparatorluk topraklarına katılmışlardır. Dolayısıyla, Çarlık yönetimi altında yaşayan Müslüman nüfusun sayısı devamlı olarak artış göstermiştir; bu da ele geçirilen yerlerde muntazam bir idarenin tesisini gerektirmiştir. Nitekim, 2. Katerina 1773'te yayınladığı buyrukle İslam'ı Rusya Çarlığı'nda izin verilen resmi dinlerden biri olarak tanımıştır; 1783 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı sonrasında ise, Müslümanların dinsel hayatlarını düzenlemek üzere 2.

¹ 31 Ağustos 1914'ten itibaren Rus başkentinin adı Petrograd olarak değiştirilmiştir. Bu tarihten itibaren meydana gelen olaylarda Rus imparatorluk merkezi için Petrograd adı kullanılacaktır.

² Pan-İslamizm, ideolojik bir terim olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı oryantalistler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Aslında muğlak bir terimdir ve Pan-Slavizm, Pan-Germanizm gibi ideolojilerin muadili olarak kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Asya ve Afrika'da Büyük Güçler tarafından sömürgeleştirilmiş Müslüman halkları İslam bayrağı altında birleştirme çabaları Batılılar tarafından Pan-İslamizm olarak tanımlanmıştır. Zamanla, Büyük Güçlerin tahakküm altında aldıkları Müslüman ülkelerdeki isyanlar da bu kapsamda değerlendirilmeye başlanmıştır. Osmanlılar ise 19. yüzyıldan itibaren İttihad-ı İslam terimini sıklıkla kullanmaya başlamışlardır. Bundan kasıt, tüm dünya Müslümanlarının Osmanlı Sultan-Halifesinin etrafında birleşmesidir. Teorik olarak zaten her zaman var olan İttihad-ı İslam'ı uygulamaya koyan 2. Abdulhamid olmuştur. Farklı söylemlerle iktidara gelse de, İttihat ve Terakki Partisi, 2. Abdulhamid'den İttihad-ı İslam siyasetini devralacak ve 1. Dünya Savaşında bu siyasete başvuracaktır. İttihad-ı İslam/Panislamizm terimlerinin ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 1-4; Azmi Özcan, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, (Leiden; New York; Köln: Brill, 1997), 23-63.

³ Çalışmadaki anlatının temelini Rus hükümetinin Müslümanlara yönelik politikası oluşturduğundan, İttihad-ı İslam yerine Rusların Batılılardan aldıkları Pan-İslamizm terimi kullanılmıştır.

⁴ O. Yu. Kurnikin, "P. A. Stolpin i 'musulmanskiy vopros' v Rossiyskoy imperii", *İzvestiya Altayskovo gosudarstvennoyo universiteta*, No: 5: 103 (2018): 50-51.

Katerina tarafından bölgesel dini idareler kurulmuştur.⁵ Bunların kuruluşu ve düzenlenmesi sırasında yerel örf ve adetler dikkate alınmıştır. Zaman içerisinde, yeni toprakların katılmasıyla bazı idari değişiklikler yapılsa da, 2. Katerina'nın kurduğu sistem genel hatlarıyla devam etmiştir. 20. Yüzyılın başına gelindiğinde, bölgeler bazında en geniş yetkili İslami kurum olarak Orenburg Müslüman Ruhani Meclisini görmekteyiz. Başında Orenburg Müftüsünün bulunduğu bu meclis, Rusya içlerinde, Volga-Ural bölgesinde ve Sibiry'a'da 84 vilayet ve 5 bölgeden sorumluydu.⁶ Bunun dışında; Tavrida (Kırım), Kafkasya, Türkistan ve Bozkır vilayetlerinin kendi bölgesel dini idareleri vardı.⁷ Sözgelimi Tavrida Müftüsü, Kırım Tatarlarından sorumluydu; Kafkasya'da Şeyhülislam Şiilerin, Müftü ise Sünnilerin dini lideriydi. En tepede ise, bütün bu dini liderler Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanlığına bağlıydılar.⁸

Müslümanlar; Ukrainer ve Belaroslular hariç diğer tüm Rus olmayan halklar gibi “yabancı” kategorisinde değerlendirilmekteydiler 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman halkların yaşadığı geniş toprakların ele geçirilmesi, merkezi idarenin Müslüman nüfusu kontrol edebilmesini zorlaştırmıştır. İmparatorluğun hızlı yayılması sonucu, Rus olmayan halklara yönelik kapsamlı ve tutarlı bir siyaset oluşturulması mümkün olmamıştır.⁹ Her ne kadar Çarlık rejimi, 2. Katerina döneminden bu yana süregelen dinsel politikayı, yani Müslüman halkların merkeze bağlı din adamları aracılığıyla yönetilmesi usulünü devam ettirse de,¹⁰ 20. yüzyılın başına gelindiğinde St. Petersburg'un, Müslüman nüfusa yönelik net bir politikası yoktu. Müslüman halklar arasında ciddi bir ayırım yapılmadığı da göze çarpmaktadır; Müslümanlık sıklıkla Tatarlıkla özdeşleştirilmekteydi. Bu algıda, 1860-70'lerdeki liberal reformlar sonucu -Volga bölgesindekiler başta olmak üzere- Tatarların düzenli olarak İslamiyet'e geçmeleri etkili olmuştur. Bu dönemde Ortodoks din adamları, İslamiyet'in yayılışını İstanbul'un bölgedeki propaganda faaliyetlerine bağlamaktaydılar;¹¹ sürekli olarak bunun St. Petersburg'un egemenliğine tehdit teşkil ettiğinin altı çizilmekteydi. Rusya'da zaten 1240-1480 yılları arasındaki Moğol/Altınorda hakimiyetinden kalma, Tatarları “barbar” addeden bir düşünsel miras mevcuttu.¹² 19. yüzyıldan itibaren buna Tatarların İslami propagandanın aleti olduklarına dair inanç da eklenmiştir. Buna ek olarak, Müslüman Tatar entelejensiyasının eğitim ve kültür faaliyetleri de St. Petersburg'u endişelendirecektir. 19. yüzyılın sonunda İsmail Gasprinskiy (Gaspıralı) tarafından başlatılan cedidcilik hareketi¹³ Tatar entelejensiyasında milli duyguların

⁵ *Orenburgskoe magomatanskoe dubovnoe sobranie i dubovnoe razvitiye tatarskovo naroda v posledney četverti XVIII-naçale XX vv.*, İ. K. Zagidullin (sost. i otv. ded.), L. F. Baybulatova, R. R. İshakov, (Kazan: AN RT: 2011), 3.

⁶ Age, s. 6.

⁷ Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006) 359; Elena Campbell, “The Muslim Question in Late Imperial Russia”, *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev, eds., (Bloomington: Indiana University Press, 2007), 328.

⁸ Hıristiyan Ortodokslar dışındaki dinsel cemaatlerin idaresinden sorumlu olan Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi, 1. Aleksander tarafından 1810 senesinde kurulmuş, 1832 yılında ise İçişleri Bakanlığının bünyesine alınmıştır. Bkz. E. A. Teryukova, “Departament duhovnih del inostrannih ispovedaniy i etnokonfessionalnaya politika Rossiyskovo gosudarstva (XVIII-naçalo XX v.)”, *Gosudarstvo, religiya, tserkon v Rossii i za rubejom*, No: 4 (2010): 205.

⁹ Agm, p. 320.

¹⁰ Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006), 354-355.

¹¹ Elena Campbell, agm, p. 322.

¹² Bu dönem Rus kaynaklarında “Moğol-Tatar tahakkümü” olarak adlandırılmaktadır. Rusya'daki Moğol/Altınorda etkisi hakkın ayrıntılı bilgi için bkz: Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde*, (Bloomington: Indiana University Press, 1985).

¹³ İsmail Gasprinskiy Müslüman Tatarların geri kalmışlıktan kurtulması, bilimsel, kültürel gelişimleri için Batı tarzında eğitimi savunmaktaydı. Geleneksel yöntemlerle sadece okuma-yazma ve din bilgisinin öğretildiği medrese eğitimine

yükselmesini sağlamıştır. Bu dönemde cedidcilerin en önemli tartışma forumu olan Tercüman gazetesi, “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganı ve Müslümanları birleştirme çabalarıyla Rus yetkililer tarafından Rusya'daki ilk Pan-İslamist yayın organı olarak görülmüştür.¹⁴

PANİSLAMİZM VE RUSYA

Pan-İslamizm 2. Abdülhamid döneminden itibaren dış politikada temel meşruiyet kaynağı yapılmıştır. Dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslüman halklar, Büyük Güçlerin egemenliği altına girdikçe, hilafet makamı vurgulanarak imparatorluğun jeopolitik önemi arttırılmaya çalışılmıştır.¹⁵ Osmanlı-Rus ilişkileri açısından bakıldığında ise, hilafet makamı İstanbul'un rakibine karşı kullanabileceği önemli bir silahtı.

Rusya'da Pan-İslamizmin muhtemel etkilerine ilk dikkat çeken idarecilerden biri Türkistan Genel Valisi Sergey M. Duhovskiy olmuştur. 1899-1900 yılları arasında Merkeze gönderdiği raporlarda, Batının Doğu ülkelerine yayılmasının İslam Dünyasını uyandırdığını ve tüm Müslümanların Pan-İslamizm sloganı altında birleşmesinin an meselesi olduğunu öne sürmüştür. Konuya sadece dini açıdan yaklaşanları eleştirerek, Müslüman Sorununun siyasi bir mesele olduğunu ve çözümü için genel bir plana ihtiyaç duyulduğunu iddia etmiştir.¹⁶ Duhovskiy'den sonra konuya en ciddi yaklaşan devlet adamlarından biri Piyotr A. Stolipin olmuştur. Stolipin'in 1906 senesinde önce İçişleri Bakanı olması, ardından da Başbakanlığa getirilmesiyle Müslüman-Tatar nüfusun St. Petersburg tarafından muhtemel bir iç tehdit olarak algılandığını ve bunun bertaraf edilmesine yönelik önlemlerin devlet içerisinde tartışıldığı görülmektedir.¹⁷ Sözelimi, 1910 Ocağında İçişleri Bakanlığının himayesinde “Volga Bölgesindeki Müslüman-Tatar Etkisine Karşı Alınacak Önlemlerin Tartışılması” başlığıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıya Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Müdürü Aleksey N. Haruzin başkanlık yapmış, Eğitim Bakanlığı, Kutsal Sinod¹⁸ temsilcileri ile Kazan ve Viatka valileri katılmıştır.¹⁹ 1910 Aralığında ise Emniyet Müdürlüğü Özel Dairesi, Türk ve Rus Müslümanlar arasında İslam birliği kurmak amacıyla Pan-İslamist propaganda yapanlar olduğunu belirterek, vilayetlerden gerekli önlemlerin alınmasını talep etmiştir. Emniyet Müdürlüğü'ne göre Pan-İslamist fikirler basın, hayırsever cemiyetler ve din adamlarının görev yaptığı eğitim-kültür kurumları aracılığıyla yayılmaktaydılar.²⁰ Böylece, Pan-İslamist propagandaya dair fikir teatileri 1. Dünya Savaşı başlayana değin devam etmiştir. En geniş katılımlı toplantılardan birisi ise 1914 senesinde düzenlenmiştir. Başkanlığını İçişleri Bakan

karşı çıkmıştır. Ona göre mektepler medreselerden ayrılmalı, ilkokulların özel öğretmenleri olmalı, okuma-yazmanın yanında doğa bilimleri ve sosyal bilgiler de öğretilmeliydi; ayrıca, kızlar için de okullar açılmalıydı. Gasprinskiy, usul-i cedid ile eğitim yapan ilk okulu 1884'te Bahçesaray'da açmıştır. Gerek çıkardığı Tercüman gazetesinde yaptığı yayınlar, gerekse ülke içindeki seyahatleri, düzenlediği toplantılar vs. ile cedidcilik hareketini tüm Müslümanlar arasında yaymaya çalışmıştır. Bkz. Mustafa Tuna, *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788-1914*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 163

¹⁴ O. N. Seyutkina; Yu. N. Guseva, “Panislamizm i panturkizm v osmslenii rossiyskih činovnikov (naçalo XX veka)”, *Novyy istoričeskiy vestnik*, No: 2 (2019): 23.

¹⁵ Michael A. Reynolds, *Shattering Empires*, (New York: Cambridge University Press, 2011), 82.

¹⁶ Elena Campbell, a.g.m., p. 325.

¹⁷ Kurnikin, a.g.m., s. 52-53; Stolipin'in bu tutumu Müslümanlara özgü bir durum değildir. Stolipin tüm farklı etnik, dinsel gruplara karşı sert, baskıcı bir siyaset izlemiştir. Sözelimi Ermeniler için bkz. Michael A. Reynolds, a.g.m., p. 71.

¹⁸ Tüm Rusya'daki Ortodoks kiliselerinin idare edildiği, devlet denetimindeki üst yapı.

¹⁹ Elena Campbell, *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*, (Bloomington: Indiana University Press, 2015), 181-182.

²⁰ O. N. Seyutkina; Yu. N. Guseva, “Panislamizm i panturkizm v osmslenii rossiyskih činovnikov (naçalo XX veka)”, *Novyy istoričeskiy vestnik*, No: 2 (2019): 26.

Yardımcısı İ. M. Zolotarev'in yaptığı bu toplantıya Eğitim ve Savaş Bakanlıkları ile Kutsal Sinod'un ve Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı vilayetlerin valileri katılmıştır. Volga Tatarlarının dinsel-millî eğilimlerinin tartışıldığı bu toplantıda, imparatorlukta Müslüman Sorunu ve Pan-İslamizm Tatarlıkla özdeşleştirilmiştir. Volga bölgesinde meskun Tatarların kendi dinlerini ve kültürlerini komşu halklar arasında yaymaya çalıştıkları iddia edilmiş ve buna yönelik alınacak önlemler tartışılmıştır.²¹ Bu dönemde Emniyet Müdürlüğü'nün çıkarımlarına uygun bir şekilde, ülke içindeki ve dışındaki Müslüman hayırsever cemiyetlerinin ve Tatarca basılan yayınların sürekli takip edildiği görülmektedir; Müslümanların her tür toplumsal faaliyetlerine şüpheyle bakılmaktadır.²²

Şunu belirtmek gerekir ki, Müslüman Sorunuyla iç içe geçen Pan-İslamizm tehlikesinin nasıl önlenebileceği konusunda St. Petersburg'ta bir fikir birliği yoktu. Rusya'nın çok geniş topraklara yayılmış olması ve dış politikadaki kırılganlıkları alınacak tedbirler konusunda fikir ayrılıklarına yol açmaktaydı. Maliye Bakanı Sergey Yu. Witte, Müslüman Sorununun bir tehdit olarak varlığını kabul etmekle beraber, bunun Rus dış politikasından ayrı düşünülemeyecek bir konu olduğunu söylüyordu. Müslüman nüfusa yönelik sert ve askeri tedbirler alınmasının İslam dünyasında Rusya karşıtlığına yol açarak ülkenin Yakındoğu ve Orta Asya'daki konumunu tehlikeye atabileceğini ileri sürmüştür.²³ Şunu ifade etmek gerekir ki, Witte'nin görüşleri belli bir temele dayanmaktadır. Bilindiği üzere, Rusya uzun yıllar İngiltere ile Asya'da bir güç mücadelesi içerisinde olmuştur. "Büyük Oyun" adı verilen bu mücadele bir uzlaşmayla sona ermiştir. 1905 yılında Port Artur'da Japonya'ya karşı alınan yenilgi sonrası içte çalkantılı bir siyasi sürece giren,²⁴ dışta ise askeri prestiji zedelenen St. Petersburg, sükunet arzu etmekteydi. Nitekim, 1907 senesinde imzalanan Rus-İngiliz antlaşmasıyla İran, Afganistan ve Tibet'te nüfuz alanları paylaşımı yapılmıştır. Bundan sonra Rusya'nın bölgedeki amacı Orta Asya'da halihazırda elde ettiği kazanımları sürdürmek olacaktır. Ancak, şunu ifade etmek gerekir ki, İran ve Afganistan'la sınırdaş bu Müslüman topraklar, İstanbul için elverişli bir hedefti. Nitekim, 8 Ağustos 1913'te Savaş Bakanı Vladimir A. Suhomlinov'un Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov'a gönderdiği mektupta Türkistan'daki kritik durum ele alınmıştır. Son zamanlarda Osmanlı ülkesinden pek çok şahsın farklı bahanelerle Türkistan'a geldikleri belirtilerek, Buhara ve Hive'deki Panislamist faaliyetlerin takip edilmesi istenmiştir.²⁵

Yakındoğu'da ise St. Petersburg en önemli rakibi olarak Berlin'i görmekteydi. Bilhassa, Berlin'in Müslümanların koruyucusu rolünü oynamaya çalışması Rus yetkilileri endişelendirmekteydi. 20. yüzyılın başından itibaren Rus devlet yazışmalarında Pan-İslamist siyasetin müsebbibi olarak sıkça Almanya'nın adı geçmektedir. Berlin, Pan-İslamist ideolojinin arkasındaki asıl planlayıcı addedilmiştir. Özellikle Rus basınında Pan-İslamizmin İslam ile bir alakası olmadığı, bunun Rusya'yı zayıflatmak amacıyla Almanlar tarafından üretilmiş suni bir ideoloji olduğu düşüncesi işlenmiştir.²⁶ Osmanlı ülkesinde Türkçülük akımının güçlenmesi ve bunun özellikle Rusya'dan göç etmiş Tatar entelektüeller vasıtasıyla gerçekleşmesi, Pan-İslamizmin yanına bir de Pan-Türkizm "tehdidinin" eklenmesine yol açmıştır. Ancak, Rusya Müslümanları arasında

²¹ Elena Campbell, "The Muslim Question in Late Imperial Russia", *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev, eds., (Bloomington: Indiana University Press, 2007), 339.

²² O. N. Seyutkina; Yu. N. Guseva, agm, s. 24-25.

²³ Elena Campbell, "The Muslim Question in Late Imperial Russia", p. 325.

²⁴ Landau, Rusya'nın Japonya karşısında aldığı yenilginin, Müslümanları Doğulu bir devletin Hıristiyan Avrupa devletini yenebileceğine ikna ettiğini ileri sürmektedir. Bkz. Jacob M. Landau, age, p. 146.

²⁵ O. N. Seyutkina; Yu. N. Guseva, agm, s. 29.

²⁶ Agm, s. 26.

Pan-Türkizm veya Türkçülük, Pan-İslamizm ile özdeşleştirilmiş, birbirine rakip değil, fakat tamamlayıcı ideolojiler olarak görülmüşlerdir. Landau'nun dediği üzere İslam, Rusya ve İran'daki tüm Türkleri birbirine bağlayan kültürel çimento olduğundan Pan-Türkizm, Pan-İslamizme eklenmiştir.²⁷ Rus yetkililer de iki kavramı sıklıkla aynı anlamda kullanmışlardır. Bu durum zaman zaman kavramsal karmaşaya da yol açmıştır. Sözgelimi Stolipin, pantürkizmi, panislamizme geçişte bir aşama olarak tanımlamıştır.²⁸

Ruslara göre Pan-İslamizmin ilk askeri hedefi İran ve Kafkasya idi. Rusya'nın Yakındoğu'da Osmanlı'ya karşı en önemli askeri ve istihbarat üsleri olan bu iki bölgede farklı etnik gruplara mensup pek çok Müslüman yaşamaktaydı. Rus yetkililer, özellikle Balkan Savaşlarındaki kayıpların ardından İstanbul'un bu bölgelerde yayılmaya çalışacağını düşünüyorlardı. Rusya'nın İstanbul Elçisi Nikolay V. Çarıkov, Dışişleri Bakanı Sazonov'a yazdığı mektubunda Osmanlı'nın Balkanlardan atılmasının aksi bir etki yapacağını, Anadolu'ya sıkışmış bir Osmanlı'nın Kafkasya ve İran topraklarına doğrudan etki eden Pan-İslamist, askeri bir devlete dönüşeceğini iddia etmiştir.²⁹ Bu çerçevede İstanbul'un, Müslüman toplulukları Rus idarecilere karşı isyana kıskırtacağı düşünülmekteydi.³⁰ St. Petersburg bu öngörüsünde haksız da sayılmazdı. Osmanlı devlet adamları, cihat ilanı ile komşu Müslüman halkları seferber edebileceklerini düşünmekteydiler. Sözgelimi Enver Paşa, Bağdat'taki 4. Ordu Kumandanı Cavid Paşa'ya gönderdiği yazıda, savaş durumunda İran'da Rus ve İngiliz egemenliği altındaki Müslümanları isyana teşvik etmenin kesinlikle uygun bir hamle olacağını söylemiştir.³¹ Aynı dönemde, İttihat ve Terakki hükümeti, Rusya'daki Osmanlı elçiliklerine sözde ticari ateşe olarak istihbarat görevlileri yerleştirmiş ve bu görevliler kendi bölgelerindeki Müslüman nüfusla toplantılar yaparak, onları Rusya'ya karşı birleşmeye teşvik etmişler, hatta silahlandırmışlardır.³² İran Azerbaycanı ve Kafkasya en aktif faaliyet yürüttükleri sahalar olmuştur. Savaş öncesi Rus askeri raporları, pek çok Osmanlı subayının ve "provokatör"ünün bölgede Rusya aleyhine propaganda yaptıkları için sınırdışı edildiklerini göstermektedir.³³ Bunun yanında, bölgedeki nüfuzlu bazı Kürt aşiretleri askeri açıdan önemli yerel güçlerdi. İstanbul, "din kardeşi" olarak Kürt aşiretleriyle yakın işbirliği içerisindeydi ve onları çıkması muhtemel savaşta St. Petersburg'a karşı kullanmayı amaçlıyordu.³⁴ Ancak, elbette İstanbul'un faaliyetleri tek taraflı değildi, bölgedeki güç mücadelesinin bir parçasıydı. Savaş öncesi Rus hükümeti de Kafkasya'daki ve Osmanlı ülkesindeki Ermeni komitacılarını silahlandırarak, onlardan gönüllü birlikler oluşturmaktaydı.³⁵

²⁷ Jacob M. Landau, age, p. 144.

²⁸ O. Yu. Kurnikin, agm, s. 54.

²⁹ *Mejdunarodnie otnoşeniya v epohu imperiazma. Dokumenti iz arhivov Tsarskovo i Vremennovo pravitelstv 1878-1917 gg.*, Pod. red. L. A. Teleşevoy, 1900-1913 gg., Seriya 2, T. 19, (Moskva;Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoj literaturı, 1938), 359.

³⁰ *Voenna-geografičeskoe i statističeskoe opisanie Kavkazskovo voennovo okruga-Kavkazsko-Persidskij raion*, Sostavitel: Andrievskiy, (Tiflis: Ştab Kavkazskovo voennovo okruga, 1908), 65; *Vsepoddannejsi očet za vosem let upravljeniya Kavkazom General-Adjutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, (S. Peterburg: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1913), 9-10.

³¹ Mustafa Aksakal, "Holy War Made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History*, No: 18:2 (2011): 196.

³² Michael A. Reynolds, age, p. 85-86; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, (Cambridge; MA; London: The Belknap Press of Harvard Press, 2011), 159.

³³ Michael A. Reynolds, age, p. 87.

³⁴ Sık sık Babıali'nin İran'daki Kürt aşiretlerini silahlandırdığına dair bilgiler gelmekteydi. RGVİA, F. 2000, Opis 1, D. 3860, İstihbarat Raporu, 18 Kasım 1914, l. 274.

³⁵ RGVİA, F. 2000, Opis 1, D. 3851, Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahı Kumandanından Genelkurmay Başkanlığı Levazım Dairesi Başkanına, Tiflis, 22 Ağustos 1914, l. 10-11.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BAŞINDA MÜSLÜMANLARIN PETROGRAD'A BAĞLILIKLARI

Yukarıda anlatılanlara paralel olarak denilebilir ki, Rus Yetkililer, 1. Dünya Savaşı öncesi Müslümanların durumunu hukuki veya sosyo-ekonomik bir mesele olmaktan çok siyasi bir mesele, bir güvenlik sorunu addetmişlerdir. Bu dönemle ilgili olarak Campbell şöyle demektedir: “Alışılmadık ‘Müslümanlar’ sözcüğü kendi içerisinde Ruslar için potansiyel bir tehlike taşımaktaydı”.³⁶ İçişleri Bakanlığının ve Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresinin konuya dair yazışmalarında ön plana çıkan husus, Rusya Müslümanlarının devletle olan ilişkileri, siyasi eğilimleri ve vatanlarına bağlılıkları olmuştur. Yazışmalardan ve raporlardan anlaşıldığı üzere Petrograd'ın en büyük endişesi Osmanlı kaynaklı Pan-İslamist propagandanın taraftar kazanmasıdır; 20. yüzyılın başından itibaren sürekli bunu önlemeye yönelik adımlar atılmıştır. Mevcut düzenin korunması, Müslümanlar arasında herhangi bir karışıklık çıkmaması temel amaçtır. Tabii, dinsel ve kültürel farklılıklar sebebiyle Rus idarecilerin Müslüman tebaanın halet-i ruhiyesini doğrudan öğrenmesi belli zorluklar barındırmaktaydı. Herşeyden önce, -bazı raporların da gösterdiği gibi- Müslümanların siyasi konularda hakiki fikirlerini açığa vurdukları şüpheliydi. İşte, bu noktada müftüler ve imamlar devreye girmektedirler; devletin Müslüman tebaa ile ilişkisinde bir yandan aracı, öte yandan da “zararlı etkileri” önlemek için karşı-propaganda aleti olmuşlardır.

Bu dönemde Orenburg Müftüsü ve aynı zamanda Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi Başkanı Muhammedyar Sultanov idi. Devlet tarafından 1886 yılında bu göreve atanmış eski bir bürokrattı.³⁷ Bu vesileyle, farklı bir sorun daha ortaya çıkmaktadır: söz konusu din adamları ne kadar devleti desteklemekteydiler? Rus devlet adamlarının bu soruya verecekleri yanıt da muhtemelen güvensizlik barındırırdı, zira pek çok Müslüman din adamının Osmanlı yanlısı/Rus karşıtı eğilimleri olduğu tespit edilmiştir. Buna karşı harekete geçen, öncelikle din adamlarını kontrol altına almayı amaçlayan Petrograd, 1911 yılının başından itibaren ülkenin çeşitli yerlerindeki pek çok imamı görevden uzaklaştırmış, hatta sürgüne göndermiştir. 25 Ağustos 1914 tarihli, İçişleri Bakanlığının özel görevlisinin Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanlığına gönderdiği rapora göre Orenburg, Kazan, Vyatski, Tavrida, Kutaisi, Perm, Astrahan, Tomsk ve Bakü vilayetlerinden on üç imam, siyasi sebeplerle (“Pan-İslamist fikirler yayma”, “Rusya karşıtı ve Müslümanları isyana kıskırtan yayınlar dağıtma”, “Osmanlı ordusu için bağış toplama” vs.) görevlerinden uzaklaştırılmış ve cezalar almışlardır.³⁸ Bunun yanında, Kars bölgesinde Osmanlı tebaasından olduğu için almış sekiz, dini eğitimini başka bir ülkede (Osmanlı İmparatorluğu'nda veya İran'da) aldığı için kırk sekiz din adamı şüphelenilerek, görevinden alınmıştır.³⁹

Şunu da ifade etmemiz gerekir ki, Müslüman Sorunu sadece cephe gerisini ilgilendiren bir husus değildi. 1. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte yüzbinlerce Müslüman, Rus ordusunun saflarına çağırılmıştır. Kanunlar gereği Kafkasya Müslümanları ile Volga-Ural bölgesindeki Tatarlar ve Başkurtlar zorunlu askerliğe tabiydiler. Bunların içinde en kalabalık grup ise Tatarlar olmuştur.

³⁶ Elena Campbell, “The Muslim Question in Late Imperial Russia”, p. 324.

³⁷ Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin üyeleri hükümet yetkililerince atanmaktaydılar. Sıklıkla dini eğitim almamış kişilerden oluşmaktaydılar. Sultanov da eski bir bürokrattı. Bkz. L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, *Tatar v godı Pervoy mirovoy voyny (1914-1918 gg.)*, (Kazan:İnstitut istorii im. Ş. Marcani AN RT, 2015), 195.

³⁸ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, 1 Ocak 1911 Tarihinden İtibaren Farklı Vilayetlerde İdari ve Disiplin Cezaları Alan Mollaların (Din adamları –T. A.) Listesi, l. 9-19.

³⁹ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, 1 Ocak 1911 Tarihinden İtibaren Farklı Vilayetlerde İdari ve Disiplin Cezaları Alan Mollaların (Din adamları –T. A.) Listesi, l. 19.

Nitekim, Müslüman Rus askerleri arasında en fazla düşmana tutsak düşenler de yine Volga-Ural bölgesi Tatarlarıdır.⁴⁰ “Zakavkazskaya reč” gazetesine göre 1915 sonu-1916 başında Rus ordusundaki Müslüman erlerin toplam sayısı altıyüz bin kadardı; Müslüman subayların sayısı ise “Novoe vremya” gazetesine göre üç binden fazlaydı; ayrıca, cephede imamlar da görevlendirilmiştir.⁴¹ Dolayısıyla, Müslümanlar Rus ordusunun önemli bir kısmını teşkil etmekteydiler. Büyük çoğunluğu Batı cephesinde görevlendirilmişti; ancak ülke içindeki herhangi bir huzursuzluk, bu devirde çok yaygın olan söylentiler vasıtasıyla cepheyi de etkileyebilirdi. Sadece Orta Asya'daki Müslümanların askerlik yükümlülükleri yoktu ve cepheden çok uzaktaydılar, fakat savaş süresince en riskli bölgelerden birisi Türkistan olacaktır.⁴²

Rusya'nın 1. Dünya Savaşına girmesi sonrası, başta Tatarlar olmak üzere Müslüman nüfusun seferberlik ilanına nasıl tepki verdiği ve savaş ilanını nasıl karşıladığı hakkında söz konusu nüfusun yoğun yaşadığı vilayetlerden merkeze raporlar gitmiştir. Bu raporların hemen hepsinde ortak olan hususlar vardır. Öncelikle, Müslümanların savaşa olan tepkilerinin Rus nüfustan hiç farklı olmadığı, vatanseverlik duygularının yükseldiği, camide zafer duaları okunduğu, vatansever gösterilere katıldıkları vurgulanmıştır.⁴³ Bilhassa Tavrida Valisinin Kırım Tatarlarına dair çizdiği resim idealdir. Toplumun tüm katmanlarının vatanseverliklerini açıkça ortaya koyduklarını bildiren vali, Bahçesaray'da yapılan gösterinin o zamana kadarki en büyüklerinden birisi olduğunu iddia etmiştir.⁴⁴ Farklı Tatar grupların, aralarında temsilciler toplayarak devlete bağlılıklarını bildirmek amacıyla kendisini ziyaret ettiklerini yazan vali, Kırım'daki durumun elli yıl öncesine göre çok daha iyi olduğunu söylemiştir.⁴⁵

Savaşın başında devlete olan bağlılığı ölçmenin diğer bir önemli yolu ise hayırseverlikti. Yaralı, hasta askerlere ve asker ailelerine yapılan yardımlar teşvik edilmiş, yardımın boyutlarına göre belli bir bölgenin savaşı nasıl algıladığına dair yorumlar yapılmıştır. Bu hususta din adamları da seferber edilmişlerdir. Sözgelimi, Sadık İmankulov adlı bir imam, Kazan'da çıkan Yulduz gazetesinde⁴⁶ bir makale yayınlarak Müslümanları bağış yapmaya çağırmıştır. Kazan'da Müslümanlar tarafından inşa edilmekte olan hastanenin yardım yapılacak en uygun yer olduğunu söyleyen İmankulov, böylelikle vatana olan bağlılığın kanıtlanacağını iddia etmiştir.⁴⁷ Benzer açıklamalar tüm camilerdeki imamlar tarafından da yapılmış, hayırseverliğin önemi konusunda

⁴⁰ Dilyara Usmanova, “Rossiyskie musulmane i propaganda v gody Pervoy mirovoy voyny (1914-1916 gg.)”, *Acta Slavica Iaponica*, No: 37 (2016): 76.

⁴¹ Andrey K. Tihonov; Tatyana M. Golubkina, “Musulmane Srednevo Povoljya i Pervaya mirovaya voyna”, *Pervay mirovaya voyna v istorii Rossijskoy natsii*, pod red. O. A. Sukhovoy, O. V. Yagova, (Penza: İzdatel'stvo PGU, 2014): 170; L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 180.

⁴² Dilyara Usmanova, agm, s. 75.

⁴³ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Tavrida Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy Vasilyeviç Menkin'e, 22 Eylül 1914, l. 28; RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Astrahan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy Vasilyeviç Menkin'e, 02 Ekim 1914, l. 31-32 ob.; RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Penza Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy Vasilyeviç Menkin'e, 15 Ekim 1914, l. 35.

⁴⁴ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Tavrida Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy Vasilyeviç Menkin'e, 22 Eylül 1914, l. 28 ob.

⁴⁵ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Tavrida Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy Vasilyeviç Menkin'e, 22 Eylül 1914, l. 29-29 ob.

⁴⁶ Yulduz gazetesini editörü A. Maksudi Müslüman yardım komitelerinde aktif bir şekilde çalışmaktaydı. Bkz. L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 184.

⁴⁷ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan'daki Tatar Gazetesi Yulduz'da Çıkan Makalenin Çevirisi, 4 Ekim 1914, l. 91 ob.

vaazlar verilmiştir. Genellikle hemen namazdan sonra bağışlar toplanmıştır.⁴⁸ Ayrıca, farklı şehirlerde ve köylerde kurulmuş olan Müslüman hayırsever cemiyetleri de yardım seferberliğine katılmışlardır. Sözgelimi Orenburg Müslüman Hayırsever Cemiyeti 24 Temmuz 1914'ten itibaren yaralı askerler ve ordu için bağış göndermeye başlamıştır; başkentte dahi yaralılara ve asker ailelerine yardım amacıyla bir cemiyet kurulmuştur.⁴⁹ Hatta, ironik bir şekilde Kızıl Haç için bile bağışlar kabul edilmiştir. Nihayetinde, 1914 yılının sonuna kadar yaklaşık 19 bin ruble toplanmıştır; 1915 Şubatına kadar ise yaklaşık 12 bin ruble daha toplanacaktır.⁵⁰ Rus valiler bu tür propaganda faaliyetlerini ve toplanan yardımları aynı zamanda kendi başarıları olarak sunmaktaydılar. Bu nedenle, Müslümanların bağlılıklarını göstermelerine raporlarda ayrıntılı şekilde yer verilmiştir. Genel olarak, Usmanov'un dediği üzere etnik ve dinsel kimlikler devlete bağlılığın ölçülmesinde belirleyici kabul edildikleri için bu tür raporlara ihtiyaç duyulmuş ve Müslüman kitleler sürekli takip edilmişlerdir.⁵¹

Müftü ve imamlar, vermiş oldukları vaazlarda Rusya'da yaşayan Müslümanların ülkenin eşit vatandaşları olduklarını, vatani korumanın İslam inancı gereği kutsal görevleri olduğunu vurgulamışlardır. Orenburg Müftüsü kendine bağlı din adamlarına şöyle seslenmiştir: “Rusya, onun topraklarında yaşayan diğer halklar için olduğu gibi biz Müslümanlar için de değerli ve merhametlidir; Rusya'yı olabilecek her düşmandan korumak ve savunmak, bu topraklarda yaşayan tüm halkların ve bizim kutsal borcumuzdur. Şu anda yüzbinlerce Müslüman kardeşimiz kahramanca ordu saflarında savaşıyor; göğsünü düşman akınlarına siper ediyor, bir kısmı kahramanca ölüyor, bir kısmı ise ölene dek onu sakat bırakacak yaralar alıyor; binlerce kişinin emeğiyle elde ettiklerimiz, bu dehşetengiz harp için feda ediliyor (...) Bu nedenle, biz Müslümanlar, Rusya'da yaşayan diğer halklarla beraber elimizdeki her imkanla, böyle ağır bir sınavdan ve zorluklardan geçerken hükümetimize yardım etmek zorundayız.”⁵² Gabdrifikova, imamların savaş süresince kitleleri seferber etmeye çalışmaları, cemaatlerine vatanperver telkinlerde bulunmaları sonucunda bazı Rus idarecilerin İslami din adamlarına bakış açılarının değiştiğini iddia etmektedir. Sözgelimi Kazan vilayetinin Mamadış şehrinden Muhammed Berkutov adlı bir imam önceleri siyasi olarak güvenilmez addedilirken, verdiği vaazlar sayesinde Mamadış'taki Rus-Tatar okulunun din öğretmenliğine kadar yükselmiştir.⁵³

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SAVAŞA GİRİŞİ VE RUSYA'NIN MÜSLÜMANLARA YÖNELİK ÖNLEMLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girişi Petrograd'ı derinden sarsmıştır. Her ne kadar İstanbul'un seferberlik ilan ettiği Ağustos ayından bu yana Berlin ile askeri ittifak yapması beklense de, savaşa geç girmesi veya uzun bir süre tarafsızlığını koruması ihtimalinin daha yüksek olduğu düşünülmektedir.⁵⁴ İstanbul'un resmi olarak Almanya'dan satın aldığı Goben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) kruvazörlerinin Rusya'nın Karadeniz liman şehirleri Odessa, Sivastopol ve Novorossiysk'i bombalamaları ve birkaç Rus gemisini batırmaları sonrası Rusya 31 Ekim 1914'te

⁴⁸ L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 178.

⁴⁹ Agm, s. 182.

⁵⁰ Bu rakamlar “Ufimskiy vestnik” gazetesinin 4 Ocak ve 24 Şubat 1915 tarihli sayılarına dayanmaktadır. Yardımın boyutlarını anlamak açısından, bu dönemde Kazan'da kurulan bir hastanenin tüm ekipmanları dahil olmak üzere yıllık masrafı 18 bin 334 rubleydi. Bkz. L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 178, 188.

⁵¹ Dilyara Usmanova, agm, s. 77.

⁵² RGA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Orenburg Müftüsünün Vaazı, 27 Ekim 1914, l. 165 ob.

⁵³ L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 178.

⁵⁴ W. E. D. Allen&Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, (London: Cambridge University Press, 1953), 240.

Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Bu gelişme, Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı vilayetlerdeki Rus idarecilerin üzerinde büyük bir baskı oluşturmuştur. Yukarıda değinildiği üzere, 19. yüzyılın sonundan bu yana Osmanlılar söz konusu olunca Rus yetkililerin iki büyük endişesi vardı: 1- Osmanlı-Alman ittifakı; 2-Osmanlı-Alman ortak damgasını taşıyan Pan-İslamist/Pan-Türkist yayılcılık. Osmanlı-Alman ittifakı gerçekleşince, Rusya ve İran Müslümanlarının İstanbul ile her türlü bağları doğrudan iç güvenliğe tehdit kabul edilmiştir.

Şunu belirtmek gerekir ki, Osmanlı'nın savaşa girmesi ihtimaline karşı Kafkasya cephesinde yapılan planlamalar bölgenin savunulmasına yönelikti; zira, esas ağırlık Almanya ile savaşa, yani Batı cephesine verilmişti, Kafkasya ikinci plandaydı. Allen-Muratoff, Rus Genelkurmayının Kafkasya cephesini nazarı itibara almadığını ve kısa sürmesi öngörülen savaşta ağırlığı Batı cephesine verdiğini kaydetmektedir; İstanbul'a ve Boğazların hakimiyetine giden yol Berlin'den geçmekteydi ve Almanya mağlup edilene kadar Kafkasya'da sadece aktif savunma yapılması planlanmaktaydı.⁵⁵ Nitekim, Avrupa'da savaş patlak verince Kafkasya ve Türkistan'dan önemli miktarda kuvvet (2. Ve 3. Kafkasya Kolordusu, 1. Türkistan Kolordusu, Kafkasya Zırhlı Süvari Tümeni ve pek çok Kazak birliği) Batı cephesine sevk edilmiştir. Kafkas cephesinde ise 1. ve 4. Kafkas Kolorduları ve 2. Türkistan Kolordusunun ana gövdesini oluşturduğu ve Kuban Plastun Tugayları, Kazak Tümenleri ve Sınır Muhafız Taburları gibi birliklerle desteklenmiş –diğer cepheye göre- daha mütevazı bir kuvvet bırakılmıştır.⁵⁶ Savaşın başında İran ve Kafkasya'daki Rus kuvvetler, Osmanlı tarafından gelecek saldırıları beklemekteydiler.⁵⁷ İstanbul ise, İran Azerbaycanı'ndaki Urmiye Gölü civarında meskun Kürt aşiretlerinden milis gücü olarak yararlanarak, Bakü ve Erivan vilayetlerine, yani Rus Kafkasyasına hareketler düzenlemeyi planlamaktaydı.⁵⁸ Bu durumda bölge Müslümanlarının savaşa ve olası Pan-İslamist/Pan-Türkist propagandalara vereceği tepkiler daha kritik hale gelmekteydi.

İran Azerbaycanı ve Kafkasya'daki Müslümanlar doğrudan savaş alanında olmaları sebebiyle -Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahı'na bağlı- askeri idarecilerin sorumluluğundayken, cepheye uzak yerlerdeki Müslümanlarla İçişleri Bakanlığı ilgilenmekteydi. Karadeniz limanlarının Osmanlı tarafından bombalanmasının akabinde, 30 Ekim 1914 tarihinde İçişleri Bakanlığı ile ona bağlı Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanlığı tarafından Müslüman nüfusun yoğun olduğu vilayetlere gönderilen ortak bir genelgeyle Pan-İslamist/Pan-Türkist faaliyetlere karşı alınacak önlemler sıralanmıştır. İlk olarak, İstanbul'un gönderdiği casuslar, Müslüman tüccarlar, din adamları ve Mekke'den dönen hacılar vasıtasıyla son on senedir Rusya Müslümanları arasında propaganda yapıldığı belirtilmiştir. Bu propagandanın amacının Osmanlı Halifesinin liderliğinde dünya Müslümanlarının birliğini sağlamak olduğu ifade edildikten sonra, Osmanlı topraklarından gelen provokatörlerin ülkeye sokulmaması gerektiği söylenmiştir.⁵⁹ Osmanlı ile savaşa girilmesinin ülke içerisinde son derece ciddi tehlikeler arz ettiği, Pan-İslamizm/Pan-Türkizm taraftarlarının bu fırsatı

⁵⁵ Age; Fuller de Rusya için odak noktanın Batı cephesini olduğunu söyler. Bkz. William C. Fuller, Jr., *Strategy and Power in Russia 1600-1914*, (New York: The Free Press, 1992), 442-445, 450.

⁵⁶ Rakamsal olarak 100 bin kişilik piyade, 15 bin kişilik süvari ve 150 bin kişilik ihtiyat kuvveti. Bkz. W. E. D. Allen&Paul Muratoff, age, p. 241-242.

⁵⁷ L. İ. Miroşnikov, *Angliyskaya ekspansiya v İrane (1914-1920)*, (Moskva: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturi, 1961), 12; N. G. Korsun, *Kavkazskiy front Pervoy miriovoy voyni*, (Moskva: Tranzitkniga, 2004), 201.

⁵⁸ Age, s. 228.

⁵⁹ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İçişleri Bakanlığı Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresinin İlgili Valilere Genelgesi, 29 Ekim 1914, l. 125.

kullanarak Rusya Müslümanlarını isyana kışkırtmaya çalışabilecekleri ve bunun etkilerini öngörmenin zor olacağı belirtildikten sonra şu önlemlerin alınması talep edilmiştir:

1-Osmanlı ülkesinden gelenlerin takip edilerek, propaganda yaptıkları tespit edilirse hemen müdahale edilmesi.

2-Müslümanlar arasında -idari makamların bilgisi dışında- düzenlenen yardım kampanyalarının önlenerek, Osmanlı lehine muhtemel bağış toplanmasının önüne geçilmesi.

3-Müftülük, imamlık gibi dini makamlara sadece Rus tebaanın ve dini eğitimini Rusya'da tamamlamış Müslümanların getirilmesi.

Son olarak, valilerden kendi vilayetlerindeki Müslüman nüfusun Osmanlı İmparatorluğu ile savaşı nasıl karşıladıklarına dair raporlar istenmiştir.⁶⁰

Bundan sonra, 14 Kasım 1914'te Osmanlı Sultanı'nın cihat ilanı gelmiştir. Fakat Fetva Emmini Ali Haydar Efendinin Fatih Camii'nde okuyacağı cihat fetvası,⁶¹ bu tarihten önce Rus diplomatik temsilcilerinin eline zaten geçmişti. 23 Ekim 1914 tarihli, İstanbul'daki Rus Elçisi Mihail N. Girs'in merkeze yolladığı telgrafta cihat fetvasının içeriği hakkında bilgi verilmiş, ekte de Fransızca ve Rusça çevirileri gönderilmiştir.⁶² Girs, fetvadaki Kuran'a yapılan atıflardan ve Hıristiyan boyunduruğundan kurtulma çağrılarında bahsetmektedir. Rusların İngiliz ve Fransızlarla beraber İslam'ın düşmanları arasında sayılması ve "kafirlerin" elinden kurtarılması gereken yerler arasında İran, Kafkasya, Türkistan, Kırım, Kazan, Astrahan, Hive ve Buhara'nın da bulunması Girs'i endişelendirmiştir; şöyle demektedir: "(cihat çağrısı) Kuran'a yapılan atıflar ve Müslümanların maruz kaldığı iddia edilen zulümlerden bahsettiği için Türkiye sınırları dışındaki Müslümanlar arasında malum etkiyi yaratabilir. Bu nedenle, Rus Müslümanları arasındaki en nüfuzlu dini şahsiyetlerin, Müslümanların Rusya'da zulüm gördüğüne dair iddiaların yalan olduğunu Rus Müslümanlarına açıklamaları oldukça gereklidir."⁶³ Cihat ilanına ilişkin bu haber, İçişleri Bakanlığı yetkililerini oldukça endişelendirmiştir. Osmanlı ile harbe girilmesinin ardından, Girs'in telgrafına istinaden 2 Kasım 1914'te ilgili vilayetlere yollanan bir genelgeyle valiler uyarılmıştır. Cihat fetvasının kötü emelli kişilerce silah olarak kullanılabilceği, Müslümanların isyana teşvik edilebileceği söylenmiş, gerek cihat fetvasının gerekse ona benzer propaganda metinlerinin ilgili vilayetlerde dağıtılmasının önlenmesi, bunları dağıtmaya yeltenen kişilere karşı en sert önlemlerin alınması istenmiştir.⁶⁴ Bunun yanında, Girs'in de tavsiye ettiği gibi Müslüman dini otoritelerine başvurma yoluna gidilmiştir. İçişleri Bakanlığında gönderilen telgrafta, Tavrida ve Ufa valilerine dinsel otoritelerden yararlanılması salık vermiştir. Adı geçen vilayetlerdeki Tavrida ve Orenburg müftüleriyle şahsen görüşmeler yapılması, müftülere ve vilayetin önde gelen diğer din adamlarına

⁶⁰ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İçişleri Bakanlığı Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresinin İlgili Valilere Genelgesi, 29 Ekim 1914, l. 125-126.

⁶¹ Mustafa Aksakal, agm, p. 186.

⁶² RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İstanbul'daki Rus Elçisinin Telgrafı, 23 Ekim 1914, l. 131-142.

⁶³ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İstanbul'daki Rus Elçisinin Telgrafı, 23 Ekim 1914, l. 131-132.

⁶⁴ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İçişleri Bakanlığı Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresinin İlgili Valilere Genelgesi, 20 2 Kasım 1914, l. 144.

cihat fetvasının gösterilmesi, ardından da müftülerin vaazlar vererek, fetvada yazılı iddiaları yalanlamaları talep edilmiştir.⁶⁵

Bu gelişmeleri yoğun bir Osmanlı karşıtı kampanya takip etmiştir. Kasım ayının ilk günlerinde Dışişleri Bakanı Sazonov'un İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'a şahsen ilettiği notta kampanyanın temel çerçevesi çizilmiştir. Sazonov, Müslüman din adamlarının Osmanlı Devletini kınayan açıklamalar yapmalarını talep etmiştir. Ancak, bu açıklamalarda değinilmesi gereken bazı hususlar vardı: Osmanlı hükümetinin Almanları körlemesine takip ettiği, Goben ve Breslau'nun Babıali'nin izni alınmadan Karadeniz limanlarına saldırdığı; Almanların Türkiye ve İslam'ın çıkarlarını değil, sadece kendi çıkarlarını düşündükleri.⁶⁶ Bundan sonra, gerek Müslüman din adamlarının vaazlarında gerekse basında Osmanlı'nın savaşa girişinin dinsel sebeplerden kaynaklanmadığı, tamamen Almanya'nın çıkarları doğrultusunda savaşa çekildiği dile getirilmiştir. Osmanlı-Alman ittifakı ön plana çıkarılarak, İttihat ve Terakki hükümetinin İslam'ı temsil etmediği fikri Rusya Müslümanlarına aşılana çalışılmıştır. Orenburg Müftüsünün 7 Kasım 1914'te cephe'deki Müslüman birliklerine okunan vaazında şöyle denilmektedir: “Şu ana değin iki düşmanla, Almanya ve Avusturya ile savaşmak zorunda kaldık. Şimdi ise Türkiye'nin, Almanya'nın teşvikiyle Karadeniz kıyı şehirlerine ani saldırısı sonrası vatanımızı üçüncü bir düşmandan daha korumamız gerekli. Bizim kutsal yükümlülüğümüz vatanımızı tüm düşmanlardan korumaktır; tıpkı sizin babalarınızın, dedelerinizin geçmiş savaşlarda yaptıkları gibi. Hepiniz kısa bir süre önce Çar'a ve vatana imanla ve hakikaten kanınızın son damlasına kadar hizmet edeceğinize yemin ettiniz. Bunu hatırlayın! Yeminini bozan büyük bir günah altına girer.”⁶⁷ Yine Orenburg Müftüsü 24 Kasım 1914 tarihinde kendi yetkisi altındaki din adamlarına gönderdiği çağrı metninde şunları kaydetmiştir: “Almanların kötü niyetli tavsiyeleri Türkiye'yi iyi düşünülmemiş bir adım atmaya itti; bildiğiniz üzere, Karadeniz'de kısmen Müslümanların da yaşadığı kıyı şehirlerimize saldırdı. Hiç şüphesiz Türkiye, İtalya ve Balkan devletleriyle savaşlardan sonra, sükunet ve ekonomik-kültürel alanlarda gelişme sağlamayı amaçlıyordu; fakat ülkedeki bazı idareciler Almanya'nın etkisi altına girerek Türkiye'yi bize karşı düşmanca eylemlere ittiler. Tabi ki bunu Türkiye'nin ve İslam'ın çıkarları için değil, tamamen Almanların yayılcı emelleri için yaptılar (...) Bu nedenle, biz Rusya Müslümanlarının bir borcu ve görevi var: vatanımızı düşmanlardan korumak. Tüm bunları sizin ve cemaatinizin, son hadiselerin yanlış bir şekilde anlatımıyla kafanızın karıştırılmaması için yazıyorum.”⁶⁸

Bunlarla eş zamanlı olarak, Kazan'da çıkarılan Yulduz gazetesinin⁶⁹ 6 Kasım 1914 tarihli sayısında yayınlanan “Beklenmedik Durum” başlıklı makalede, Osmanlı, Alman emperyalizminin kurbanı gibi resmedilmiştir: “(Almanya) Türkiye'ye para ve silah verdi. İlk başta Osmanlıların bu iyilikleri kabul ederek sadece karşı tarafı kandırdıkları ve çıkmaz içindeki Almanların durumundan faydalandıkları düşünülüyordu. Şimdi ortaya çıktı ki, Osmanlılar değil, aksine kurnaz Almanlar naif

⁶⁵ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İçişleri Bakanından Tavrida Valisine, 2 Kasım 1914, l. 153; RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'dan Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov'a, 25 Kasım 1914, l. 163 ob.

⁶⁶ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov'dan İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'a, 4 Kasım 1914, l. 162.

⁶⁷ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Orenburg Müftüsünün Vaazı, 7 Kasım 1914, l. 60.

⁶⁸ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Orenburg Müftüsünün Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi Bölgesindeki Ahun (Kadı –T. A.), Müezzın ve İmamlara Çağrısı, 11/24 Kasım 1914, l. 165-165 ob.

⁶⁹ Yulduz, Kazan'daki en yüksek tirajlı gazetelerden biriydi. 1914 Ağustosunda günlük 4 bin 600 tiraja sahipti. Bkz. L. R. Gabdräfikova; H. M. Abdullin, agm, s. 201.

Osmanlıları kandırmışlar; yüz milyon vererek onları milyarlar gerektiren bir savaşa çektiler. (Türkler) tüm dünyada barbarlığı ve kurnazlığıyla tanınan yeni devletin sözlerine kanarak, gücü ve büyüklüğüyle meşhur üç eski dünya devletine karşı savaş ilan ettiler.⁷⁰ Hiç kuşkusuz, Tatar basınında çıkan bu tür yazılar, Sazonov'un çizdiği propaganda çerçevesine uyumluydu. Hepsi Rus propaganda savaşının bir parçasıydılar.⁷¹ Genel olarak dini liderlerin, basın ve valilerin kullandıkları dil, vurguladıkları noktalar aynıdır. Bu nedenle, çeşitli vilayetlerden gelen raporlarda geçen “Tatarlar Almanya'nın politikalarını sert bir şekilde kınıyorlar” veya “Almanya'nın tuzakla Türkiye'yi savaşa çektiğini düşünüyorlar” şeklindeki ifadelerin ne kadar gerçeği yansıttıkları tartışmalıdır. Petrograd'ın, kamuoyunu Osmanlı-Alman ittifakının İslami değerlere karşı ve İslam dünyasına zararlı olduğu konusunda yönlendirmeye çalıştığı açıktır. Şunu ifade etmek gerekir ki, Rus yetkililerin bu karşı propagandaları, kendi müttefiklerinin resmi söylemleriyle paralel gitmektedir. İtilaf devletleri, İstanbul'un cihat ilanını “Alman yapımı” olarak nitelmişlerdir. Berlin'in, kendi düşmanlarının topraklarındaki Müslüman halkları isyana kıskırtmak amacıyla Osmanlı'ya cihat ilan ettirdiği propagandası yapılmış ve bu görüş Avrupa'da yaygınlık kazanmıştır.⁷²

RUSYA MÜSLÜMANLARININ SAVAŞA TEPKİSİ

İstanbul'a karşı savaş ilan edilmeden önce, bilhassa Tatar entelejensiyası arasında Osmanlı yanlısı eğilimler mevcuttu. Bu eğilimler iki yönde hayat bulmaktaydılar: 1-Tatar basınında Osmanlı lehine yayınlanan yazılar; 2- Çeşitli Tatar-Müslüman komitelerinin Osmanlı ordusu için topladığı yardımlar. Özellikle, 1912 senesinden itibaren Bakü koordinasyon merkezi olmak üzere İrkutsk, Odessa, Ufa, Kazan, Tomsk ve Çita gibi ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan Tatar-Müslüman hayırsever cemiyetleri önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunların başkanlığını oldukça zengin bir iş adamı olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev yapmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmek üzere yardımlar toplayarak Bakü üzerinden yollamaktaydılar. Hatta, savaşın hemen başında, Tagiev'in komite adına iki milyon ruble gönderdiği Rus istihbaratınca tespit edilmiştir.⁷³ Bunun yanında söz konusu komite, esir düşmüş Osmanlı subaylarını sahte dokümanlar hazırlayarak sınır dışına kaçırmakla da uğraşacaktır.⁷⁴ Bu gibi komitelerin faaliyetleri ve Tatar entelejensiyasının savaş öncesindeki siyasi eğilimleri Rus idarecilerdeki Pan-İslamizm/Pan-Türkizm tehdit algısını arttırmıştır. Bunun sonucunda, Rusya Müslümanları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik sempati belirtisi gösteren veya İttihatçı hükümetin ajanı olduğundan şüphelenilen pek çok Müslümanın mal varlığına el konularak, kitleler halinde sürgüne gönderilmeye başlanmışlardır. Savaş boyunca Kırım, Volga-Ural bölgesi, Orta Asya ve Kafkasya'dan on binlerce Müslüman baskı ve sürgün politikalarına maruz kalacaklardır.⁷⁵

Osmanlı-Rus çatışmalarının başlaması ve cihat ilanının Müslüman kitleleri genel olarak nasıl etkilediğine bakıldığında ise net bir çıkarım yapmak zordur. Rus valiler kendi vilayetlerindeki durumu çoğunlukla sakin olarak nitelmişler, Müslüman nüfusun Osmanlı'ya tepkili, Çar'a ise bağlı olduğunu bildirmişlerdir. Kıstas yine vatansever gösteriler, camilerde okunan zafer duaları, orduya yapılan maddi yardımlar olmuştur. Fakat, toplumsal olarak ilan edilen bağlılığın ne ölçüde gerçek

⁷⁰ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan'da 24 Ekim/6 Kasım'da basılmış Tatar gazetesi “Yulduz”daki bir makalenin çevirisi, l. 94.

⁷¹ Gabdräfikova, savaş sırasında çıkan tüm Tatar gazetelerinin sansürden geçtiklerini söylemektedir. Buna tepki olarak, Koyaş gazetesi yazarlarından F. Amirhan, “hükümet yetkilileri, Tatar basınına kendi silahlarına dönüştürdüler,” demiştir. Bkz.L. R. Gabdräfikova; H. M. Abdullin, agm, s. 202

⁷² Mustafa Aksakal, agm, p. 184-185.

⁷³ Alfina Sibgatullina, *Kontaktı Turok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy imperii na rubeje XIX-XX vv.*, (Moskva: İstok, 2010), 222-223.

⁷⁴ Odessa'daki böyle bir girişim, 10-12 Ocak 1916 tarihlerinde Rus istihbaratı tarafından ortaya çıkarılmış ve pek çok önde gelen komite üyesi tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir. Bkz. Age, s. 223-224.

⁷⁵ Dilyara Usmanova, agm, s. 83.

hissiyatları yansıttığı muğlaktır. Tamamen Petrograd'ın kontrolündeki din adamlarıyla çevrelenmiş, her an sürgün ve hapis tehdidi altında bulunan Müslümanların Osmanlı lehine herhangi bir eylemde bulunması veya ona desteklerini ilan etmeleri mümkün görünmemekteydi. Bu husus Kazan Valisi tarafından dile getirilmiştir. Osmanlı'ya meyleden bazı Tatar din adamları ve entelektüellerinin kendi görüşlerini açığa vurmadıklarını, aksi takdirde hemen baskı altına alınacaklarının bilincinde olduklarını iddia etmiştir.⁷⁶ İkinci bir husus ise şudur ki, savaş, Rusya Müslümanlarının devlete olan bağlılıklarını kanıtlamalarına vesile teşkil etmiştir. Dindaş Osmanlı'ya karşı Rus ordusuna katılmak veya Sultan'a karşı Çar'a bağlılık bildirmek Rus tebaası olmanın gereği sayılmıştır. Orenburg Müftüsü, yukarıda değinilen vaazında “umarım Müslümanlar bu savaşta da kendilerini, ülkelerini gerçekten seven hakiki vatan evlatları olarak gösterirler,” demiştir.⁷⁷ Bu bir temenniden öte Müftünün amacını, gayretini dile getirmesidir. Kazan Valisi ise Müslüman toplumun sadakat gösterilerine şüpheyle bakmaktadır. Müslümanlar arasında öteden beri Rus karşıtlığının yerleşmiş olduğunu savunan vali, İstanbul'un Berlin'in yanında savaşa girişinin Müslümanları derinden sarstığını söylemektedir. Ona göre, bundan sonra baskı ve zulüm göreceklerinden korkan Müslümanlar, Osmanlı'yı protesto etmeyi, açıktan Çarlık ordusuna destek vermeyi planlamaktaydılar; ancak bu yalnızca Rus hükümetine ve toplumuna karşı gerçek hissiyatını maskeleyen bir yoluydu.⁷⁸ Diğer mevkidaşlarının aksine Kazan Valisi şöyle demektedir: “Müslümanların şu veya bu şekilde ifade ettikleri vatanperver hisler genelde samimi değil ve istikrarsız; bu nedenle Müslümanların eğilimlerine yeteri kadar dikkat edilmemesi ve idarece onlara en ufak bir müsamaha gösterilmesi durumunda, pek çok Tatar Türkiye'nin çıkarları lehine eylemlerde bulunacaklardır.”⁷⁹

Rusya Müslümanlarının bir kısmı ise herhangi bir tepki vermeyi, harp haberlerine kayıtsız kalmayı seçmişlerdir. Pek çok vali bunu siyasi konulara ilgisizlik olarak değerlendirmiş, Müslüman nüfusun harple ilgilenmediğini, dolayısıyla Osmanlı ile maddi-manevi bir bağlarının olmadığını yazmıştır.⁸⁰ Ancak, Kazan Valisinin yorumları bu hususta da farklılık arz etmektedir. Osmanlı ile savaş ilanını müteakip, Müslüman nüfusun hiçbir suçlamaya mahal vermemek için siyasi konulardan kaçındığını ve Ruslara karşı son derece dikkatli, nazik davrandıklarını ifade eden vali, gerçekte ise Müslümanların Osmanlı'ya meylettiklerini rapor etmiştir.⁸¹ Benzer bilgiler Türkistan vilayetinden de gelmiştir. Buhara'dan devlet görevlisi bir Veteriner Hekimin Türkistan Genel Valisine gönderdiği ayrıntılı raporda Müslümanların harp hadisesiyle yakından ilgilendikleri, Osmanlı'nın kazanmasını arzu ettikleri, ancak Rus nüfusla sohbetlerinde savaş konusu açılınca hemen konuyu değiştirdikleri ifade edilmiştir.⁸² Usmanova da yazmış olduğu eserinde Müslümanların, dindaşları Osmanlı İmparatorluğu'na duygudaşlıklarını açıkça ortaya koymaları durumunda ajan veya düşman statüsünde değerlendirileceklerinin bilincinde olduklarını söylemektedir.⁸³ Dolayısıyla Rusya Müslümanlarının savaş hakkındaki şahsi fikirlerini saklamaları için ellerinde geçerli nedenleri vardı.

⁷⁶ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 12 Aralık 1914, l. 85.

⁷⁷ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Orenburg Müftüsünün Vaazı, 27 Ekim 1914, l.66.

⁷⁸ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 88 ob.

⁷⁹ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 90.

⁸⁰ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Türkistan Genel Valiliğinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e, 22 Kasım 1914, l. 74; RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Perm Vilayetinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e, 26 Kasım 1914, l. 71; RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Saratov Vilayetinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e, 28 Kasım 1914, l. 81; RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Tavrida Valiliğinden İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'a, 5 Aralık 1914, l. 173.

⁸¹ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 90.

⁸² RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Buhara'da Veteriner Hekimden Türkistan Genel Valisine, 14 Kasım 1914, l. 77 ob.

⁸³ Dilyara Usmanova, agm, s. 82-83.

Böylece, Rusya Müslümanlarının herhangi bir eyleme girişmemiş olmasının sebebi farklı şekillerde yorumlanabilmektedir.

Genel olarak vilayetlerden gelen raporlara bakıldığında, Kazan ve Türkistan dışındaki tüm vilayetlerde Müslüman nüfusun vatanperver bir tutum takındığı veya olayları sükunetle karşıladıkları bildirilmiştir. Aslında Kafkasya cephesindeki ilk aylar Petrograd açısından zorlu geçmekteydi. Osmanlı kuvvetleri gerek Sarıkamış'ta gerekse İran Azerbaycanı'nda Rus kuvvetlerine karşı başarılar kazanmaktaydılar. Hatta Sarıkamış hareketinin başlarında General Aleksander Z. Mışlayevskiy,⁸⁴ Tiflis'e kadar geri çekilme emrini vermiş ve İran Azerbaycanı'ndaki birlikler geri çekilmeye başlamışlardır. Ömer Naci Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, Kürt aşiretlerinden de destek alarak Dilman, Hoy, Soucbulak ve Urmiye gibi önemli merkezleri ele geçirdikten sonra 14 Ocak 1915'te Tebriz'e girmişlerdir.⁸⁵ Dolayısıyla durum hassastı; İslam birliği propagandası için oldukça müsaitti. Ancak bu haberlerin ne kadarının Rusya Müslümanlarına ulaştığı konusunda net bir bilgi yoktur; fakat nihayetinde herhangi bir karışıklığı tetiklememişlerdir. Hatta Tavrida ve Orenburg Valileri ile Kafkasya Genel Valisinin bu dönemde verdikleri bilgiler Petrograd açısından son derece olumludur. Yukarıda bahsedilen zafer duaları, vatansever gösteriler ve bağış kampanyalarından örnekler verildikten sonra İstanbul'un yolladığı ajanların olası propaganda faaliyetlerine karşı alınan önlemlerden bahsedilerek, durumun kontrol altında olduğu anlatılmıştır. Sözelimi, Tavrida Valiliğinden İçişleri Bakanlığına gönderilen bir telgrafta Kırım Tatarlarının Çar'a ve hükümete sadık oldukları kesin bir dille ortaya koyulmuş, ardından alınan sert önlemlere, Müslüman nüfusun nasıl büyük bir titizlikle takip edildiğine değinilmiştir.⁸⁶ Yine Kırım'dan gönderilen 13 Ocak 1915 tarihli telgrafta ise müftü, ilçe kadıları ve mirzalarla yapılan toplantıyı rapor eden vali, Kırım Tatarlarının bağlılıklarından artık iyice emin olduğunu ifade etmiştir. Rapora göre, toplantıya katılanlar Rusya'nın Osmanlı karşısında son zamanlarda aldığı askeri zaferlerden duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir; ertesi gün ise Kebir Camii'nde okunan zafer dualarının ardından müftünün başında olduğu bir Müslüman heyet, validen Çar'a tüm Kırım nüfusunun bağlılık ve sınırsız sevgilerini iletmesini rica etmişlerdir.⁸⁷ Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşın ana merkezi Kafkasya Genel Valiliğinde de benzer bir resim çizilmiştir. Pek çok Müslümanın gönüllü olarak Rus ordusuna katıldığı, orduya seferberlik halinde koyun, kürk, deri, para vs. bağışlar yapıldığı, asker aileleriyle ilgilenildiği ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bunlara ek olarak, İstanbul'un Karadeniz limanlarına yaptığı saldırının büyük tepki uyandırdığı ve cihat ilanının Müslümanlar arasında hiçbir etki yaratmadığı iddia edilmiştir.⁸⁸ Bütün bu raporlarda Rus idareciler, Müslümanların devlete bağlılıklarını bildirirken oryantalist, "tepeden bakan" bir dil kullanmışlardır. Çar'a bağlılık veya Rus ordusunda hizmet verme bir nevi medenileşmenin işareti gibi sunulmuştur.⁸⁹

Kazan ve Türkistan vilayetlerinden yansıyanlar ise belli oranda farklılık arz etmektedir. Özellikle Kazan Valisi diğer meslektaşlarına göre daha ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır; Müslüman kitlenin ruh halini, onu toplumsal katmanlara ayırarak incelemiştir. Genel olarak Tatar nüfusun Ruslara karşı düşmanlık beslemediğini, fakat diğer vilayetlerdeki gibi kitlesel vatanperver gösteriler de düzenlemediklerini, savaş ilanı sonrası vatansever duygularda bir kabarma olmadığını kaydeden

⁸⁴ Kafkasya Genel Valisi İllarion İ. Vorontsov-Daşkov'un Askeri İdare Muavini olarak Kafkas cephesine kumanda etmekteydi.

⁸⁵ L. İ. Miroşnikov, age, s. 13; W. E. D. Allen&Paul Muratoff, age, p. 296.

⁸⁶ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Tavrida Valiliğinden İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'a, 5 Aralık 1914, l. 173 ob-174 ob.

⁸⁷ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Tavrida Valisinden İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'a, 13 Ocak 1915, l. 185 ob.

⁸⁸ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kafkasya Genel Valiliğinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Melkin'e, 28 Aralık 1914, l. 108-110.

⁸⁹ Bunun en bariz örneklerinden biri için bkz. RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Stavropol Valisinden İçişleri Bakanı Nikolay A. Maklakov'a, 27 Kasım 1914, l. 169-169 ob.

vali, makul görüşler ileri sürmüştür.⁹⁰ Bilhassa tarımla uğraşanların düzenin devamından yana olduğunu iddia eden vali, Tatarların büyük çoğunluğunun -göründüğü kadarıyla- vatana sadık olduklarını belirtmiştir⁹¹. Bununla beraber Tatarların Osmanlı'ya karşı gizli bir sempati duyduklarını ve Sultan'ın öncülüğünde İslam birliği kurularak, Hıristiyan boyunduruğundan kurtulması gibi fikirlere köylü nüfus arasında nadiren de olsa rastlandığını söylemiştir.⁹² Rusya açısından en tehlikeli kesimin Kazan'daki Pan-İslamist ve Pan-Türkist yönelimlere sahip entelektüeller ve din adamları olduğunu kaydeden vali, bunların halkta Osmanlı yanlısı eğilimleri desteklemeye çalıştıklarını ifade etmiştir.⁹³ Raporda ayrıca Kazan entelejensiyasının bir kısmının otonom bir yönetim istediği, bu nedenle Rusya'nın yenilerek zayıflamasını arzuladığı belirtilmiştir.⁹⁴ Türkistan vilayetinden gelen haberlere bakıldığında da olumlu bir tablo çizilmediği görülmektedir. Yukarıda değinilen, İçişleri Bakanlığının görevlisi olarak çalışan Veteriner Hekimin gönderdiği rapor oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Türkistan, Rusya karşıtlığının belli oranda yerleşmiş olduğu, yakın zamanda karışıklıkların beklenebileceği bir yerdi. Rus görevli kendi tecrübelerine dayanarak İstanbul'un gönderdiği ajanların, propagandacıların nasıl Buhara'daki eşraf vasıtasıyla Osmanlı ordusu için yardım topladıklarını ve propaganda yaptıklarını anlatmıştır. Özellikle, Buhara'daki Karşı şehrinde Hoca Kurban adlı, eşraftan önde gelen bir şahsiyetin üzerinde durulmuştur. Şehirdeki en etkili, nüfuzlu kişi olduğu söylenen Hoca Kurban'ın 1912 senesinde bir Osmanlı ajanıyla yapmış olduğu gizli toplantılar anlatılmış, Ruslardan açıkça nefret eden bu şahsiyetin Ruslara karşı gelececek herhangi bir düşmanca eylemde büyük rol oynayabileceği iddia edilmiştir.⁹⁵ Türkistan Genel Valisi ise Müslümanların Çar'a bağlı olduklarını ve İstanbul'un Berlin ile ittifakını kınadıklarını belirtmekle beraber, Osmanlı ile dinsel bağlarının devam ettiğini kaydetmiştir. Valiye göre, bölgeye demiryolu hattının döşenmesiyle Müslümanların yoğun bir şekilde hacca gitmeye başlamaları sonucu din adamlarının Müslümanlar üzerindeki etkisi daha da artmıştır.⁹⁶ Dolayısıyla, Türkistan'ın durumu savaşın başında belirsizdi denilebilir. Nitekim, Emniyet Müdürlüğü'nün raporunda da, savaşın başından itibaren Türkistan'da Pan-İslamist propaganda yapıldığı, bölgedeki Müslümanların Rusya'ya karşı isyana kışkırtıldıkları belirtilmiştir.⁹⁷

Şunu ifade etmemiz gerekir ki, Müslümanların genel yönelimleri, ilgisizlikleri farklı şekilde değerlendirilebilmekle birlikte, 1916 senesine kadar herhangi bir büyük kalkışma, karışıklık yaşanmamıştır. Ancak, Rus idarecileri tedirgin eden ve büyüme potansiyeline sahip tekil olaylar meydana gelmiştir. Dinsel propagandanın ürünü olan bu olaylara karşı sert tedbirler alınmıştır. Özellikle savaşın başında camilerde bazı protestolar yapılmıştır. Çünkü, Çar'ın sağlığı ve Rusya'nın zafer kazanması için camilerde edilen dualar cemaatten bazı Müslümanların tepkisine neden olmuştur.⁹⁸ Bunun yanında, Müslüman nüfus arasında bazı söylentiler yayılmış ve Rus idarecileri

⁹⁰ Gabdrifikova, yaklaşık on beş bin kişinin katılımıyla Yunusovskiy caddesinde zafer duası edildiğini iddia etmektedir. Ancak bunu kanıtlayacak herhangi bir kanıt sunmamaktadır. Öte yandan, geniş katımlı zafer duasının devlete sadakatten mi, yoksa şüpheli duruma düşmemek için mi yapıldığı da belirsizdir. L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 176.

⁹¹ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 83-83 ob.

⁹² RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 84 ob.

⁹³ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 86.

⁹⁴ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 87 ob.

⁹⁵ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Buhara'da Veteriner Hekimden Türkistan Genel Valisine, 14 Kasım 1914, l. 78-78 ob.

⁹⁶ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Türkistan Genel Valiliğinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e, 22 Kasım 1914, l. 74 ob.

⁹⁷ O. N. Seyutkina; Yu. N. Guseva, agm, s. 30.

⁹⁸ RGIA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Orenburg Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e, 11 Aralık 1914, l. 98-98 ob.

tedirgin etmiştir. Bu gerçekdışı söylentilerin İstanbul merkezli olarak yayıldıkları düşünülmektedir. Sözgelimi Medine'den gönderilen bir mektupta, gaipten sesi duyulan İslam Peygamberinin hicri 1333 (1914-15) yılında tüm “gavurların” ve sahte Müslümanların öleceğini müjdelediği yazılmıştır. Kazan Valisi, bu mektubun dağıtılmasıyla Rusya Müslümanları arasında dini bağnazlığın kişikirtılmasının ve cihat ilanına katılımlarının amaçlandığını söylemiştir.⁹⁹ Eski bir hikayeye dayandığı iddia edilen başka bir söylentide ise İslam ile Hıristiyanlık arasında bir savaş çıkacağı ve İslam'ı kabul edecek Hıristiyan bir İmparatorun tüm Hıristiyanları mağlup edeceğinin Tanrı tarafından müjdelendiği ilan edilmiştir.¹⁰⁰ Şüphesiz burada kastedilen, Alman İmparatoru 2. Wilhelm idi. Almanların İslam'ı kabul etmeleri hakkında başka söylentiler de çıkmıştır.¹⁰¹ Bunun dışında, devlet hizmetindeki imamlar çeşitli isimsiz mektuplar almaktaydılar. Bunların birinde, Türk orduları yenilgiye uğratılınca herkesin Hıristiyan yapılacağı, camilere çanlar asılacağı gibi iddialar yer almıştır.¹⁰² Ancak böyle söylentiler Müslümanların halet-i ruhiyelerini etkilememiştir.

Araştırdığımız dönemde endişe verici haberler sadece Kars ve Batum'dan gelmiştir. Sarıkamış hareketindeki kısa süreli başarılar ve General Mışlayevskiy'nin Tiflis'e kadar geri çekilme emrini vermesi üzerine bu bölgedeki Müslüman halktan Osmanlı lehine gösteriler yapanlar ve Türk kuvvetlerine çeşitli yardımlarda bulunanlar olmuştur. Nitekim, 15 Ocak 1915'te Rus kuvvetlerinin bölgeyi kontrol altına alması sonrası yaklaşık 6 bin Müslüman Kars ve Batum'dan Rusya içlerine sürgün edilmiştir.¹⁰³

SONUÇ

20. yüzyılın başından itibaren Avrupa'da genel bir savaş beklenmekteydi; bu savaşın Kafkasya'ya sirayet edeceği de öngörülmekteydi. Böyle bir ortamda İstanbul ve Petrograd birbirlerine karşı her türlü etnik, dini unsuru kullanmaya çalışıyorlardı. Hiç şüphesiz, 20 milyonluk Rusya Müslümanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde önemli bir koz olabilirdi. Volga-Ural, İran, Kafkasya ve Orta Asya Müslümanlarını Osmanlı Sultan-Halifesinin etrafında birleştirme, Rusya'nın egemenliğini içten tehdit etme fikri savaş öncesinde oldukça güç kazanmıştır. Rusya'da Pan-İslamizm/Pan-Türkizm olarak adlandırılan bu fikir, Rus idarecilerin ülke içindeki Müslüman Sorununa ciddi bir şekilde eğilimlerine neden olmuştur. Rus tebaası Müslümanlar sürekli takip edilmişler, devletin atadığı din adamları aracılığıyla yönlendirilmişlerdir. Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa girişi ve cihat ilanı, Müslümanların devlete ne ölçüde bağlı oldukları sorusunu gündeme getirmiştir. Valiler bir yandan kendi vilayetlerindeki Müslüman nüfusun eğilimlerini değerlendirirken, bir yandan da Pan-İslamist propagandaya karşı tedbirler almışlardır. Bilhassa, Pan-İslamizmin Almanya'nın kendi çıkarları için yarattığı suni bir ideoloji olduğu ileri sürülerek karşı propaganda yapılmıştır. İlgili vilayetlerin İçişleri Bakanlığı ve Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresiyle yaptığı yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Müslümanlar pek çok vilayette Çar'a ve devlete bağlılıklarını türlü yollarla ilan etmişlerdir. Ancak, özellikle Kazan ve Türkistan vilayetlerinden gelen haberler Petrograd açısından endişe verici olmuştur. Buralardan gelen raporlara bakıldığında, Rusya Müslümanları arasında Osmanlı yanlısı eğilimlerin mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca, bazı raporlarda Müslümanların kamu önündeki bağlılık beyanlarının samimiyeti irdelenmekte, herhangi

⁹⁹ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Melkin'e, 13 Ocak 1915, l. 118.

¹⁰⁰ RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'in Raporu 22 Mayıs 1915, l. 136 ob.

¹⁰¹ L. R. Gabdrifikova; H. M. Abdullin, agm, s. 205.

¹⁰² RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603, Kazan Valisinden Yabancı İnançlar Ruhani İşler İdaresi Başkanı Evgeniy V. Menkin'e Telgraf, 2 Aralık 1914, l. 87.

¹⁰³ Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire*, (Cambridge: Harvard University Press, 2003), 151.

bir karışıklığın çıkmamış olması Petrograd'ın aldığı sert tedbirlere bağlanmaktadır. Dolayısıyla, Rusya Müslümanlarının Çar'a ne ölçüde bağlı oldukları konusu tartışmalıdır.

Sonuç olarak ise, vilayetlerde düzeni ciddi olarak bozan bir olay yaşanmamıştır. Böylece, savaşın başında Rus yetkilileri oldukça endişelendiren Pan-İslamist/Pan-Türkist fikirler ve cihat ilanı Rusya Müslümanlarını harekete geçirmeye yetmemiştir. Petrograd, Kafkasya cephesinde savaşın en riskli zamanlarını ülke içinde sakin atlatmıştır. 1915 Şubatında Sarıkamış'taki Rus ordusunun başarısı sonrası ise Osmanlı lehine bir kalkışma pek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı ordusunun Kafkasya cephesindeki yegane saldırı gücü olan 3. Ordunun büyük kısmının yok olduğu bir durumda, Pan-İslamist/Pan-Türkist emellerden bahsedilemezdi. Şunu öne sürebiliriz ki, İttihad-ı İslam'ın Rusya'da başarısız olmasının sebebi, Rusya Müslümanlarının halet-i ruhiyesinden çok Petrograd'ın din adamları üzerindeki sıkı kontrolünde ve Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki başarısızlığında aranmalıdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

RGİA, Fond 821, Opis 133, Delo 603.

RGVİA, Fond 2000, Opis 1, Delo 3851.

RGVİA, Fond 2000, Opis 1, Delo 3860.

İkincil Kaynaklar:

Aksakal, Mustafa. "Holy War Made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History*, No: 18:2 (2011).

Allen W. E. D.; Muratoff Paul, *Caucasian Battlefields*. London: Cambridge University Press, 1953.

Campbell, Elena. *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*. Bloomington: Indiana University Press, 2015.

Campbell, Elena. "The Muslim Question in Late Imperial Russia." *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev, eds. Bloomington: Indiana University Press, 2007.

Crews, Robert D. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

Fuller, William C. Jr., *Strategy and Power in Russia 1600-1914*. New York: The Free Press, 1992.

Gabdrafikova; L. R.; Abdullin, H. M. *Tatari v godi Pervoy mirovoy voyni (1914-1918 gg.)*. Kazan:İnstitut istorii im. Ş. Marcani AN RT, 2015.

Halperin, Charles J. *Russia and the Golden Horde*. Bloomington: Indiana University Press, 1985.

Korsun N. G. *Kavkazskiy front Pervoy miriwoy voyni*. Moskva: Tranzitkniga, 2004.

Kurnikin, O. Yu. "P. A. Stolipin i 'musulmanskiy vopros' v Rossiyskoy imperii." *İzvestiya Altayskovo gosudarstvennoyo universiteta*, No: 5: 103 (2018).

Landau, Jacob M. *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*. Oxford: Clarendon Press, 1990.

Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.

McMeekin, Sean. *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge; MA; London: The Belknap Press of Harvard Press, 2011.

Mejdunarodnie otnoşeniya v epohu imperializma. Dokumenti iz arhivov Tsarskovo i Vremennovo pravitelstv 1878-1917 gg. Pod. red. L. A. Teleşevoy, 1900-1913 gg., Seriya 2, T. 19. Moskva;Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoj literaturi, 1938.

Miroşnikov L. İ. *Angliyskaya ekspansiya v İrane (1914-1920)*. Moskva: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturi, 1961.

Orenburgskoe magomatanskoje dubovnoje sobranie i dubovnoje razvitie tatarskovo naroda v posledney četverti XVIII-naçale XX vv., İ. K. Zagidullin (sost. i otv. ded.), L. F. Baybulatova, R. R. İshakov, Kazan: AN RT: 2011.

- Özcan, Azmi. *Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*. Leiden; New York; Köln: Brill, 1997.
- Reynolds, Michael A. *Shattering Empires*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Seyutkina; O. N; Guseva Yu. N. “Panislamizm i panturkizm v osmyslenii rossiyskih činovnikov (naçalo XX veka).” *Novyy istoričeskij vestnik*, No: 2 (2019).
- Sibgatullina Alfina. *Kontakty Turok-Musulman Rossijskoy i Osmanskoy imperii na rubeže XIX-XX vv.* Moskva: İstok, 2010.
- Tihonov; Andrey K.; Golubkina, Tatyana M. “Musulmane Srednevo Povoljya i Pervaya mirovaya vojna.” *Pervay mirovaya vojna v istorii Rossijskoy natsii*. pod red. O. A. Sukhovoy, O. V. Yagova. Penza: İzdatelstvo PGU, 2014.
- Tuna, Mustafa. *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Usmanova, Dilyara. “Rossiyskie musulmane i propaganda v gody Pervoy mirovoy vojny (1914-1916 gg.)” *Acta Slavica Iaponica*, No: 37 (2016).
- Voenno-geografiçeskoe i statističeskoe opisanie Kavkazskovo voennovo okruga-Kavkazsko-Persidskiy raion*. Sostavitel: Andrievskiy. Tiflis: Ştab Kavkazskovo voennovo okruga, 1908.
- Vsepoddanneysi otçet za vosem let upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*. S. Peterburg: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1913.